

“NJË DORËSHKRIM RITUAL NË GJUHËN TONË” QË DUHET KËRKUAR

*Fallem nddersë t'Arbit ,
ghiacu t' culluam farëmirit
(Chetta Tesoro 1777, § 250)*

1. Qerthulli problematik dhe diskutimi përkatës

Erudit arbëresh atë Nikollë Keta (= P. Nicolò Chetta) që u formua dhe punoi vite të tëra në Seminarin Italo-Arbëresh të Palermos, po ravigjëzon ndërkokë gjithnjë e më bindshëm konturet jo vetëm “të njërsë prej figurave më të rëndësishme të historisë letrare dhe kulturore italo-arbëreshe në shek. XVIII, por është intelektuali që me veprat e tij ka orientuar dhe nxitur studimet në shekujt e mëvonshëm.” Lejohem të huazoj kështu që hënje të këtij studimi të shkurtër vlerësimin më se të qëlluar të kolegut dhe mikut tim prof. Mateo Mandala (= Matteo Mandalà)¹, i cili mbetet sot për sot biografi më i plotë dhe njohësi më i thelluar i trashëgimisë shkencore dhe letrare të Ketës². Orientues dhe nxitës i këtij shkrimi është gjithsesi një kumtim i çmuar që mundëm ta qëmtojmë gjatë këndimit të thesarit të vëror “Tesoro di Notizie su de’ Macedoni” (1777 – dsh.; 2002), të cilin mjeshtri i madh na e ka lënë trashëgim në dorëshkim, por që gjeti së fundi dritën fatlume të botimit, falë punës ngulmuese të Xhuzepa Fukarino-s (= Giuseppe Fucarino).

Kumtimi në fjalë fshihet në librin e tretë të “Thesarit”: “Nella Magnagrecia le colonie degl’albani”. Në kreun e katërt të këtij libri, titulluar: “Catalogo delle siciliane famiglie albane”, pos hënjes së thukët (§§ 250-252), autor i sotëm një fjalës onomastik të familjeve arbëreshe që gjellin atëbotë në ngulimet e tòre në Sicili. Regjistrimi i këtore emrave në rendin e zakonshëm alfabetik përvijon gjithsesi vetëm njërin ndër sotimet e autorit. Në bashkëvajtje me këtë qëllim, Keta rreket t’i përcjellë lexuesit edhe variante simotra onomastike me shhangje të vogla grafike, që i kish grumbulluar ndërkokë gjatë

¹ Chetta 2002 (Introduzione di Matteo Mandalà) f. 9: “Nicolò Chetta, nato a Contessa Entellina nel 1742, non è solo una delle figure più importanti della storia letteraria e culturale italo-albanese del XVIII secolo, ma è l’intellettuale che con le sue opere ha orientato e sollecitato le ricerche nei secoli successivi.”

² Mandalà 2003

lëçitjes së burimeve të ndryshme shkrimore, të hershme dhe të vona. Për shumë syresh Keta nuk ngurron të syzojë afëri farefisnore të drejtpërdrejta, të cilat jo rrallë e ndihmojnë të ndërmarrë zbërtimin e strukturës fjalëformuese burimore të njësive onomastike, madje në ndonjë rast ai mëton edhe etimonin e njësive leksikore bazë.

Një qerthull të tillë përsiatjesh e përjetojmë më së miri në rubrikën e emrit *Bischitini*³, ku në përputhje me qëllimin e punimit tonë fitojnë interes të veçantë kryesisht dy momente, të cilat po i përcjellim të përkthyera shqip për të ndërmarrë më pas edhe shqyrtimet përkatëse:

A: “*Bischitini*, të cilin Giovio dhe Dominichini e quajnë thjesht *Boschetmio* dhe *Bischetto*, d.m.th. *Bys-Chetto*, i përbërë prej *Bosa* ose *Bossen* apo *Bosna* [...] që do të ishte *busa*, apo *buza* d.m.th. “*buza*”, nga ku edhe kompozita tjetër *Busecco*, *Bosichia*, *Buzuku*, ose të jetë “*buzë ujku*”, thënë ndryshe *Bisulca*. [...]”

B: “Në këtë seminar ruhet një dorëshkrim ritual në gjuhën tonë, i transkriptuar prej originalit të [Kongregacionit të Shenjtë të – B.D.] Propagandës prej imzot Zassi-t, dhe i hartuar nga <Donich Buzuku> [...]”

Një lexim sado i shpejtë i copëzave të mësipërme mundëson fillimi shtë deduktojmë se ato i bashkëlidh me njëra-tjetrën emri i familjes *Buzuku*, i mirënjohur në analet e kulturës shqiptare dhe të shkencës sonë albanologjike si mbiemri i atij meshtari shqiptar që na la trashëgim librin e parë shqip që njohim deri më sot. Parë nga kjo perspektivë copëzat e përzgjedhura të tekstit fitojnë rëndësi të veçantë, andaj le të ndalemi më hollësisht në secilën syresh.

2. <Buzuku> = *{buzë} + {ujku}

Në copëzën e parë mësojmë se si Keta i përkushtohet përqasjes formale të këtij emri me simotrat e menduara *Busecco* (= |buzeko|), *Bosichia* (= |bozikia|) e sidomos *Bisulca* (= |bizulka|). Gjithashtu ai

3 “Bischittini, che il Giovio, ed il Domenichini la nomaron pure Boschetmio, e Bischetto, cioè Bys-Chetto, composto da Bosa, o Bossen, o Bosna, [shih §§ - B.D.] 7 92 102 104 131 141 170, che sarebbe busa, o buza, cioè labbro, onde poi l’altro composta Busecco, Bosichia, Buzucu, o sia labbro lupo, altrimenti detto Bisulca. Così forse da Bosa, e Dara, ne fu composto il cognome Bosdario, e Bischettino è addiettivato. Al pari di Musacchino presso il medesimo Giovio, che col Guicciardini cel encomiò 104 179 188 192 194 198. Vedi Cresiu. Il Cantacuzeno ci nota⁸, che Chrale Dusciano contro dell’imperator Andronico Paleologo spedi’ una mano di Triballi, de’ quali eran duci Bozice Mβοζίκης, e Stefano. Il Contarini notò⁹, che in Cipro contro di Solimano eravi con Moretto Calabrese e di Candia, Baldissare Bischetto, capitano di Sua Santità con 200 fanti. In questo seminario si conserva un manoscritto rituale di lingua nostra, trascritto dall’originale di propaganda per mons. Zassi, e composto da Donich Buzucu. Il Rodotà per Bischetto di Candia scrisse corrottamente Moschetto. Bishittiini fu capitolante della P. Busicchia della C. Bisulca.” (Chetta Tesoro, lib. III, kr. IV § 252)

nuk mungon të shestojë këtu as motivin etimologjik, duke syzuar për të gjitha bashkë ndërtimin burimor kompozicional: *{buzë} + {ujku}. Duhet të shtojmë gjithashtu, se ky syzim është për Ketën një argument shtojcë që tumir zbërthimin e strukturës fjalëformuese dhe analizën etimologjike të emrit *Bischitini* (= |biskitini|), i cili – sipas tij – së bashku me simotrat e menduara *Boschetmo* (= |bosketmo|) dhe *Bischetto* (= |bisketo|) lejon të zbërthehet në strukturën e përbashkët kompozicionale *Bys-Chetto*, ndërsa vetë gjymtyra e parë *Bys-* përqaset më tej me emrat *Bosa* (= |boza|), *Bossen* (= |bosen|) dhe *Bosna* (= |bosna|), duke u bashkëlidhur më pas kështu të gjithë me njësinë e thjeshtë leksikore *busa* (= |buza|) ose *buza* “(it.) labbro”.

Pa dashur të ndalemi gjatë e të shtjellojmë më tej se sa e qëlluar do të mund të jetë përgasja e dy strukturave kompozicionale të mësipërme, lidhur me gjymtyrën e parë {buzë}⁴, për rastin tonë mund të pohojmë me të drejtë se vetë zbërthimi i strukturës fjalëformuese dhe interpretimi etimologjik i emrit *Buzuku* e bashkon Ketën me shumicën e filologëve dhe të albanologëve të kohës sonë që mëtojnë gjithashtu formimin zanafilës kompozisional *{buzë}+{ujku}⁵. Gjithsesi Keta meriton tash të radhitet pa kurrfarë hezitim i një vendin e parë, sa i përket përsiatjes dhe historikut së kësaj teze.

3. Autori <Donich Buzuku> dhe “Rituali” i tij

Në analet e historisë së albanologjisë emri i familjes *Buzuku* citohet gjithherë si mbiemri i Gjonit, birit të Bdekës⁶, si i pari autor i njojur në historinë e librit shqip. A bëhet fjalë në “Thesarin” e Ketës pikërisht për Gjon Buzukun? Një pyetje kjo më se e motivuar, kur përcjellim copëzën e dytë të tekstit, në të cilën Keta ynë përmend emrin e një shkrimitari të quajtur <Donich> që paska shkruar, “në gjuhën tonë”, e që bart, ndoshta jo më kot, pikërisht mbiemrin *Buzuku*. Dyshimndjellës mbetet gjithsesi emri krejt i pazakonshëm <Donich>, i cili të kujton më fort një paraqitje të latinizuar të një grafie të mundshme sillave, përkatesisht të një mbiemri sillav (/të sllavizuar)⁷. Një shpjegim të mëtejshëm kërkon gjithashtu edhe kumtimi i Ketës mbi një kopje “dorëshkrimi ritual” që ruhej atëbotë në ambientet e Seminarit Italo-Arbëresh të Palermos.

Sa i përket çështjes së emrit <Donich>, jemi më se të vetëdijshtëm

⁴ Me këtë fjalë shpjegon Keta në të njëjtin paragraf edhe emra të tjera, khs.: „*Budeu*, e *Buzeu*, per noi labbro nero [...] Il Giovio ci encomiò i cavalieri *Labaro*, *Buseo*, e *Barbatio*. [...] *Buzeo* 201 *Busiki* fu capitolante nella Contessa.”

⁵ Shih në mënyrë të detajuar Çabej 1968 I 17vv.; SE II 404v. me një bibliografi shteruese të studimeve të deriatëhershme.

⁶ Shih ndër të tjera Çabej *loc. lit.*

⁷ I tillë paraqitet p.sh. në shkrimet e kohës edhe mbiemri i Gjon P. Nikollë Kazazit, khs. Johannes B. Niccolouich Casasi. Shih më hollësisht Demiraj 2006 31vv.

që – në pamundësi të verifikimit të kësaj grafie në dorëshkrimin origjinal të “Thesarit” e aq më pak në kopjen e shumëdëshiruar “të dorëshkrimit ritual” – çdo shpjegim, qoftë edhe në ndonjë detaj, vështirë se i kapërcen sot për sot caqet e hipotezës. Duke ecur gjithherë në këtë hulli, mendojmë se Keta duhet të ketë njohur dhe lëçitur atëbotë pikërisht një kopje në dorëshkrim, marrë prej “Mesharit” të Gjon Buzukut. Parë nga kjo perspektivë, grafia “sllave” <Donich> rezulton më fort si shformëzim i grafisë autentike <Donih> që lexojmë në tekstin burimor të “Mesharit”, e cila s’është gjë tjetër veçse titulli i meshtarit katolik: *Dom*, ashtu siç na e kumton vetë Gjoni Buzuku që në rreshtin e parë të pasthënies së “Mesharit”, khs.:

<8 Donih honi biri hi bdech Buεuchut>

| U Doni Gjoni, biri i Bdek Buzukut |

Në këtë rast mbetet për t’u verifikuar më tej, nëse shtimi i panevojsjëm i shkronjës <c> tek emri <Donich> në “Thesarin” e Ketës, është një lapsus i përfthuar ose prej vetë Ketës, ose gjatë transkriptimit të dorëshkrimit të tij, ashtu siç e lexojmë sot në versionin e botuar (Chetta 2002 506). Si opsjon i fundit mbetet edhe mundësia e një lapsusi të përfthuar në dorëshkrimin burimor, të cilin Keta e paska kaluar dikur në duart e tij.

Argumentin tonë në të mirë të mendimit, që autor i ynë <Donich Buzuku> duhet të jetë pikërisht Dom Gjon Buzuku, shkruesi i parë i letrave shqipe, nuk e rëndon aspak emërtimi i tekstit burimor të Buzukut si “Ritual” (= <manoscritto rituale>) prej vetë Ketës. Pa dashur të ndalemi më gjatë në këtë çështje, po përmendim këtu shkurt që shumëkush që njeh sado përciptas historikun e “Mesharit” të Buzukut, ka mësuar ndërkohë se emërtimi i tij si “Meshar” është krejt fiktiv, përkatesisht që ky emërtim përvjon traditën në shkencën tonë filologjike, e cila deri sot njeh Gjon P. Nikollë Kazazin si “zbuluesin” dhe pagëzuesin e librit të Buzukut si “Meshar”. Sigurisht që traktati i Buzukut merr në pjesën më të vëllimshme të tij tiparet e një meshari, por në të nuk mungojnë kurrsesi pjesët katekistike e aq me pak ato të ritualit romak⁸.

⁸ Khs., ndër të tjera, hyrjen e letrës: “Esemplare | di una memoria antichissima albanese che si trova nel fine di un antichissimo Messale Albanese | e per l’antichità tutto già stracciato, il quale | si conserva nella Libreria del Ven: Collegio della Propaganda in Roma. | È stampato in caratteri come Gotici: con le lettere che | sono proprie dell’ idioma Albanese nella | maniera che sono qui espresse | con ogni fedeltà.”; më tej “Nell’istesso eran molte altre cose. Tutto ciò che si contiene nel catechismo, nelli | Rituali, le hore, li vespri, sette salmi penitenziali, & con altre cose. Delle quali una | si mette in questione il modo che havevano alhora di fare il matrimonio e di celebrare | avanti il sacerdote.” Shih më hollësishët Mandalà 1994; Demiraj 2005 47vv.

4. Dorëshkrimi i “Ritualit” dhe autorri i tij

Përderisa Keta dorëshkrimin shqip që kish kaluar nëpër duar nuk e quan “Meshar” por “Ritual”, këtë pohim mund të sjellim fare mirë si argument që do të kundërshtonte një supozim të mundshëm se mos ndoshta edhe në këtë rast kemi të bëjmë me letrën e mirënjohnur të Gjon P. Nikollë Kazazit dërguar Gjergj Guxetës (= Giorgio Guzzetta), apostullit të arbëreshëve të Sicilisë në vitin 1743, ku janë kopjuar nga teksti burimor pasthënia dhe rituali i celebimit të martesës në kishë (Demiraj 2005 47v.). Në këtë kuadër është më se domethënës vetë emri i shkruesit të dorëshkrimit, të cilin Keta e përmend me titullin ipeshkëvor imzot Zasi. Bëhet fjalë pa dyshim këtu për imzot Filoteo Zasin (= monsignor Philoteo Zassi – 20.01.1654 - 24.07.1726), i mirënjohnur në analet e historisë së Urdhërit Bazilian: a) më parë – që në nentor 1668 – si murg në manasitirin bazilian të Munxifit (= Mezzojuso) në Sicili; b) më pas – 1693 - 1715 – në misionin papnor në provincën kishtare të Himarës, fillimisht si misionar i thjeshtë e shoqërues i imzot Nilo Catalano-s dhe më vonë si vikar apostolik i Himarës e arqipeshkëv i Durrësit; c) duke i kaluar vitet e fundit të jetës – 1716 - 1726 – pranë Kolegjit të Shën Vasilit në Romë, pikërisht në kishën e këtij kolegji si zëvendës i Imzot Onofrio Costantini-t⁹.

5. Përfundim

Jo vetëm dorëshkrimi në fjalë, por edhe rrrethanat e njoftes e të kopjimit të tekstit burimor, i cili duhet të ketë qenë – përsë jo! – “Meshari” i Gjon Buzukut, hapin një dritare të re në historinë e librit të parë shqip që njoftim deri më sot, meqë parësinë në zbulimin e tij jemi të detyruar t’ia përcjellim tash me nderim klerikut arbëresh imzot Filoteo Zasit, ndërsa vetë kohën e këtij zbulimi duhet ta shtyjmë më thellë, pikërisht në një periudhë, kur Zasi ynë gëzonëtë në Romë vitet e fundit të jetës së tij (1716-1726). Sigurisht që për këtë dhuratë informative i mbetemi mirënjohnës farëmirët Ketë, i cili na la trashëgim një “Thesar”, që ruan sot e gjithë ditën funksion orientues dhe nxitës në kërkimet e mëtejshme filologjike.

---

⁹ Nilo Borgia (sidomos 1942 38vv.; 45vv.; 63vv.) mbetet sot për sot biografi më i plotë dhe më i thelluar si i imzot Filoteo Zasit, ashtu edhe i imzot Nilo Catalano-s, që njihet në historinë e albanologjisë si autor i një gramatikë shqipe si edhe i një fjalori të vëllimshëm shqip – italisht, të cilët përfat të keq konsiderohen ende të humbur.

Bibliografi

Altimari, Francesco

Studi linguistici arbëreshë, nr. 12 i serisë "Radhonjtë e zjarrit" 1988

Bartl, Peter

Zur Topographie und Geschichte der Landschaft Himara in Südalbanien, në:
Münchener Zeitschrift für Balkankunde, Bd. 7.-8., München 1991
311-354

Borgia, Nilo

- *La missione dei monaci basiliani d'Italia in Albania*, në: "Roma e l'Oriente" 3 [1913] (5) 97 – 117, 159-166
- *La missione dei monaci basiliani d'Italia in Albania*, në: "Roma e l'Oriente" 3 [1913] (6) 209 – 231
- *Contributo alla storia del rito greco in Italia*, në: "Roma e l'Oriente", 4 [1914] (7) 272-285; 340 – 352
- *I monaci basiliani d'Italia in Albania. Appunti di storia missionaria (Secoli XVI-XVIII). Periodo secondo*, Roma 1942

Chetta, Nicolò (= Nikollë Keta)

Tesoro di Notizie de' Macedoni. (1777 – ms.). *Introduzione di Matteo Mandalà. Trascrizione di Giuseppa Fucarino*; Contessa Entellina 2002

Crispi, Giuseppe (= Sepë Krispi)

- *Memorie storiche di talune costumanze appartenenti alle Colonie Albanese di Sicilia*, Palermo 1853.

Çabej, Eqrem

- "Meshari" i Gjon Buzukut (1555). Botim kritik; bl. I, Tiranë 1968
- *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, bl. II: A-B, Tiranë 1976

Demiraj, Bardhyl

- *Viti i zbulimit të 'Mesharit' të Buzukut dhe ndonjë çështje që lidhet me të*, në: "Βίβλος" 26 [2005] 47 -53
- *Zef Skiroi në kulturën e shkrimit shqip të shek. XVIII*; "Studime" 12 [2005] 52 – 67
- *Gjon P. Nikollë Kazazi dhe "Doktrina" e tij*; Prishtinë 2006

Mandalà, Matteo (= Mateo Mandala)

- *La lettera inedita (1740) di Mons. Nicola Kazazi a P. Giorgio Guzzetta*, në: "Βίβλος" 1994
- *Nicolò Chetta; Nel bicentenario (1803-2003)*, Palermo 2003
- *Luca Matranga, E Mbsuame e krështerë (a cura di Matteo Mandalà)*, në serinë: "Albanica", nr. 21, Caltanissetta 2004

Petrotta, Gaetano

- *Studi di storia della letteratura albanese. Popolo lingua e letteratura albanese*, Palermo 1931.
- Rrota, P. Justin
- *Monumenti mā i vjetri i Giûhës Shqype. D. Gjon Buzuku* (1555). Shkodër 1930.
- Rodotà, Pompilio
- *Dell'origine, progresso, e stato presente del rito greco in Italia osservato dai greci, monaci basiliani, e albanesi*, vol. III, Roma 1758
- Schirò, Giuseppe
- *Opere* (a cura di Matteo Mandalà), vol. VIII: Saggi; Catanzaro 1997
- Schirò, Paolo
- *Më i Vjetëri Shkronjës Shqiptar i Njohur*; 1555, në: "Dielli" Boston, 18 mars 1910, nr. 51, f. 1.
  - & Petrotta, Gaetano: *Il più antico testo di Lingua Albanese*, në: "Rivista indo - greco - italica di filologia - lingua - antichità", 16 [1932] 44vv.
- Sciambra, Matteo
- *Paolo Maria Parrino, scrittore siculo-albanese*, në: „Shëjzat (le pleiadi)“ 11 [1967] (1-4) 134-156, 281-301, 393-434.
- Wörterbuch des Christentums*, Gütersloh – Düsseldorf 2001

Riassunto

Nicolò Chetta all'interno del suo *Tesoro di Notizie su de' Macedoni* (1777) accenna brevemente alla presenza di un manoscritto rituale in lingua albanese, "[...] trascritto dall'originale di propaganda per mons. Zassi, e composto da Donich Buzuku.". In base soprattutto a questa preziosa indicazione, si può affermare che si tratti molto presumibilmente del "Meshari" di Buzuku, la paternità della cui scoperta passerebbe così da Casasi al sacerdote italoalbanese Philoteo Zassi, il quale sarebbe dunque venuto a conoscenza dell'esistenza di tale manoscritto almeno 20 anni prima di Casasi.

Nel corso dell'intervento si analizza in chiave filologica la testimonianza di Chetta e si cerca di tracciare i principali lineamenti di questo preziosissimo manoscritto, ancora avvolto nel mistero, la cui scoperta aprirebbe nuovi orizzonti nelle discipline albanologiche.